

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Mendieta eta bere etimologietako euskara

Understanding Mendieta's Basque through his Etymologies

Koldo Ulibarri Orueta
UPV/EHU

Abstract

In this work we will catalogue the etymological interpretations of placenames and several other words which Francisco Mendieta (Ayala, Alava, ca. 1550 - ca. 1620) inserted in his works on the history of Biscay: Annales de Vizcaya and Aerario de la Hidalguía. Our aim is to extract the features of Mendieta's Basque, an archaic variety, unknown of but for this testimony. Additionally, we will defend the need for a catalogue of all Basque etymologies coined by the different authors from the 15th and 18th centuries.

Keywords: *the Basque of Ayala, Francisco Mendieta, 16th century, etymology, Biscay.*

Laburpena

Lan honetan Francisco Mendieta (ca. 1550 - ca. 1620) aiararrak Bizkaiko historiari buruz egin zuen lanetan —Annales de Vizcaya eta Aerario de la Hidalguía— txertatu zituen leku-izenen eta bestelako hitzen interpretazio etimologikoen katalogoa egingo dugu. Gure helburua Mendietaren euskararen ezaugarriak nabarmentzea da, beste leku-kotasunik ez duen aldaki arkaiko bat baita, izan ere. Bidenabar, XV eta XVIII. mendeetako etimologia guztien katalogoaren beharra aldarrikatu nahi genuke.

Hitz gakoak: *Aiaraldeko euskara, Francisco Mendieta, XVI. mendea, etimologiak, Bizkaia.*

Sarrera

Liburu honetan omentzen dugun Joaquin Gorrochateguik ikerketa lan asko egin du lekukotasun urriko hizkuntzekin; gurean bereziki aipagarriak dira Akitanian agertzen diren erromatar garaiko izenekin eginiko azterketak, euskararekin erlazionatu daitezkeenekin bereziki, baina erromatartze aurreko gainontzeko hizkuntzez ere bere lanak beharrezkoak dira. Bere lan eta eskoletan (ezin ahaztu irakasle izan nuela karrerako urteetan) erakutsi zigun corpus urriko hizkuntzetan ahalik eta

ondoan ustiatu behar direla iturriak, hala lehen nola bigarren mailakoak. Hauxe da merezitako omenaldi honetan eskaini nahi diodan lana, ahalik eta informazio gehien bildu bigarren mailako iturri batetik, Mendietaren aiararraren historia lanetatik, alegia.

Gai honetan ere omendua izango dugu gidari, bere «Andres de Poza y el euskera» lanaren bidez. Lan garrantzitsua euskalaritzan, bigarren eskuko material hauek erabiliz idazle baten euskara ezagutzeko lehenengo lan monografikoa baita. Gai hau harztera, nola ez, Mendietaren eta Pozaren arteko antzekotasunek ekarri naute: biak dira eremu geografiko berekoak, egun euskara galduriko eremuak, eta biak garai beretsukoak. Proposa genezake, hipotesi mailan bada ere, elkarren ezagutza izango zutela: Mendietak Pozaren ezagutza du ziur, bere idazlanetan aipatzen baitu; alabaina, biak Bilboko giro kulturean sarturik zirelarik, egiantzeko litzateke buruz buru ezagutzea, jakinda Mendietak egin ei zuela Pozaren *Hidrografia* liburuko portadan ageri den Mariakaren ezkutua (Aspuru 2012: 47).

Lanaren egiturari begira, garai zaharreko etimologiagintzaz zerbait esango dugu lehenengo: Gorrochategui jarraituaz, etimologia mota ezberdinen behin-behineko sailkapen bat egin nahi izan dugu, uste baitugu lekukotasun hauek guztiak modu sistematikoan bildu behar direla, eta erakuts dezaketen informazioa baloratzeko orduan metodo egoki bat osatu behar dela (§ 1). Ondoko atalean, Mendietari buruzko behin-behineko datuak bilduko ditugu, bere bizitzarekin eta bereziki bere obrarekin loturikoak, egilea testuinguruan kokatu ahal izateko (§ 2). Etimologiaren katalogoa ekarriko dugu ondoren (§ 3) eta, azkenik, Mendietaren euskaratik atera ditzakegun ezagutzak laburbilduko ditugu (§ 4).

1. Etimologiak: nolako informazioa biltzen diguten

Euskal etimologiaren aldetik, esan izan da mania etimologiazalea morbosoa eta epidemikoa izan dela (Urquijo, *apud* Arriolabengoa 2008: 165) eta interpretazio oker bezain harrigarriak nonahi aurki ditzakegula (*ibid.*). Etimologia haiek, okerrak izanik ere, garai hartako euskararen lekukotasun ezinutzizkoak ditugu Gorrochateguik (1987) eta Zubiaurrek (1990) Poza eta Garibairen etimologia lanei (hurrenez hurren) egindako lehenbiziko hurbilpen teoriko-praktikoei erakutsi bezala, eta argia ematen digute ondoko ikertzaileoi (cf. Arriolabengoa 2008: 166). Lan haien ildotik dugu Arriolabengoa (2008: 165-198) Ibarguen-Cachopin [hemendik aurrera *IC*]¹ kronikaren euskal materialak biltzean egindako etimologiaren bilduma. Honean pauso bat aurrera egiten du; izan ere, kronikan ageri diren etimologiak biltzeaz gainera, aurreko idazleekin erlazioa egiten baitu, gutxienez Pozaren lanetik datozen etimologiak zehazten ditu. XVIII. mendekoa izanik ere, Larramendiren lana aurrekoen marko teoriko berean aurkitzen da, Urgellen azterketa xehean jakin dezakegunez (2000: 833hh.): saio horretan, Larramendiren etimologiaren bilketa eta azterketa zehatza izateaz gainera, lan handia egiten du baita andoaindarraren lana bere kultur testuinguruan kokatzen ere, eta aitzineko eta garaiko beste etimologiazaleen lanekin

¹ Euskal testuak eta idazleak aipatzeko orduan, *OEhK* erabiltzen duen laburdura sistemaz baliatuko gara.

erkatzen ere; Errenazimentutik XVIII. menderainoko euskal etimologiaren marko teori-koa ezin egokiago laburtzen digu (Urgell 2000: § 6.2).

Egindakoen harira, ikus dezakegu oraindik aztertzeke daudela Bizkaiko (i.e. Euskal Herriko) historia-kronika eta apologia asko, eta horietan dautzan etimologiak bildu gabe ditugu; adibidez, Etxaberen lanekoak (1607) ez ditugu behar bezala eza-gutzen: Urgellek bere tesian (2000) Etxaberen liburuko etimologia gehienak bildu eta aztertu zituen Larramendiren etimologiaren iturrien bilaketan eta Etxabek andoain-darraren lanean izan zuen eragina agerian utzi zuen; beste kasu zenbaitetan beharrez-koak izan dira hizkuntzalari diakronikoentzat (cf. Mitxelena 1958: 254); alabaina, oraindik ez dugu lan monografikorik etimologia horiek erakus dezaketen euskararen inguruan.

Lan honekin gure garaia jarri nahi dugu ikergai honetan; alabaina, horrezaz gai-nera, sortu zaizkigun galderak ekarri nahi genituzke: historia liburu batean aipatzen diren etimologiak askotan idazlearen beraren sorkuntzatat ditugu, baina zenbateraino ez dira izango beste irakurketetatik harturikoak? Momentu honetan ezin diogu eman erantzun zehatzik etimologiaren bilketa lanak oraindik sistematizatu ez baitira (lehenengo saio baten irudizat, ik. Arriolabengoa 2008), hau ondoko urteetan egin beharreko lana litzateke gure aburuz.

Euskal etimologiak antzinako etimologiaren testuinguruan kokatu ditu Urgellek (2000: § 6.2), etimologia lana ez baita gure lurretako biztanleen mania eskusiboa (cf. Urquijo, *apud* Arriolabengoa 2008: 165); aitzitik, gehiago edo gutxiago erroma-tar gramatikoen garaitik datozkigun beharrak dira. Garai haietan (XIX. mendera arte, nonbait) lan etimologikoen helburua hitzaren jatorria aurkitzea zen, Isidorok *etymologia est origo* esaldian laburbiltzen duen bezala (Fontaine 2002: 198): hitzak erroetan banatzen dituzte, eta erro bakoitzaren esanahia aztertuaz hitzaren *jatorrizko* esanahia bilatu nahi dute (Gómez & Urgell 2010: 282). Lan horien azpian, egungo ikuspegitik ere interesgarri izan daitezkeen beste zenbait gai biltzen da, ‘metahizkuntza’ anitz bat ezkututzen baitute etimologia zaharrek (Magallón García 1996), hiztegi etimologikora bidea egin baitzuten etimologialariek (cf. Malkiel 1996: 16): ez dituzte bakarrik hizkuntzaren aldakortasunari buruz zeuzkaten ezagutzak erakusten, hiztun horiek hizkuntzari berari buruz zituzten bestelako ideiak ere aurki ditzakegu etimologia lan haietan: mailegaketaren inguruko ezagutzak biltzen dira, dela kalkoen zein itzulpenaren bidezkoak, eta hizkuntzaren arbitrariotasunari aurre egiteko gogoia ere erakusten dute (cf. Magallón García 1996).

Lan etimologikoak idazlearen helburuaren arabera banatzea ere interesgarri izan dakiguke, nahiz eta gurean gehienetan helburu bertsua izango duten: gutxi dira hizkuntzaren ikuspuntu hutsetik egiten diren etimologiak (Oihenart eta Larramendi izan daitezke salbuespen, apika), oro har euskararen eta euskaldunon historiarekin loturiko helburuak aurkituko baititugu (cf. Urgell & Gómez 2010: § 2.4): Garibaik Tubalen istorioa frogatu nahi du toponimia erabiliaz (*ibid.* 277), Pozak euskararen perfekzioa («perfección») erakutsi nahi du, Babelgo dorrearen nahastetik sorturikoa dela, eta Penintsula osoan hitz egin zen hizkuntza zela frogatu nahi du (Gorrochategui 1987: 108); gainontzeko egileetan Garibairen eta urduñarraren lanetako helburuez gainera, erromar garaiko istorioak frogatzeko nahia ikusi da (Arriolabengoa 2008: 167). Urgellen ustez (2018: § 7.5), Pozak helburu linguistikoa nabarmena ere erantsi zion alorrari, alegia, euskararen beraren azterketa;

izen bereziak alde batera utzi zituen eta euskal hitz arruntak eurak analizatuz euskal hitzen egokitasuna (adierazlearen eta adieraziaren arteko erlazio ez arbitrarioa) frogatu nahi izan zuen (*eguzki, ilargi...* hitzen kasua, adibidez). Helburu linguistikoa luke, egile beraren arabera, Oihenartek ere, eta berarekin agertuko da erdal hitzen etimologiak egiteko zaletasuna, Larramendik erpinera eramango duena, eza-guna denez. Euskal etimologiagintzaren tipologia hau eta haren garapen historikoa zehaztu beharko da etimologialarien lanen sarea itxiz joan ahala (Mendietarentzat, cf. § 2).

Aurrera joan baino lehen, Gorrochateguiren lanaren lehen irakurketek sortu ziguten zenbait ohar partekatu nahiko genituzke ondoko lerroetan. Argigarri iruditzen zaizkigu bere ikerketaren amaieran Gorrochateguik egiten dituen zerrenda biak (1987: 125), Pozak esplizituki aipatzen dituen hitzak eta ikertzaileak suposatatu behar dituenak; honek erakutsiko liguke etimologia guztiak ez direla berdinak; aitzitik, informazio ezberdina lortuko dugu bakoitzetik. Hau honela, etimologiak sailkatu beharra ikusten dugu azterketa metodo bateratu bat lortzeko, eskaintzen digun informazioaren, eta informazioaren nolakoaren arabera. Antzinako etimologialari batek ematen duen azalpena ez da beti zailtasun edo erraztasun berekoa, eta egungo ikertzaileak bakoitzetik atera lezakeen informazioa ere ezberdina izango da. Etimologia talde hauei nik neuk jarri dizkiet izenak, eta ez dakit beste inork halako sailkapenik egin ere ote duen; beraz, oraindik ere orraztu beharreko sailkapena da. Hala ere, esan genezake batzuetan *etimologia garbiak* ditugula, hitzaren etimoa beste hitz arrunt bat denean, eta adibide bezala hor dago Pozaren «*Ascura villa, tiene significacion de vna hacha de partir*» (Gorrochategui 1987: 117); hots, *Ascura* hiribilduaren izena *aizkora*, *axkora* hitzarekin erlazionatzen du zuzenean. Honen aldaera dateke *etimologia garbitua* dei dezakeguna, zeinetan azaltzen ari den hitza moldatzen den proposaturiko etimologiarekin hobeto erlaziona dadin; berriz ere Pozaren adibidea harturik *Sedala* edo *Artabro* hiribilduetako izenen azalpenak izan daitezke honen erakusgarri (*ibid.* 123), *Cedala* eta *Artabero* bihurtzen baititu euskarazko *ze dala* 'ez dadila izan' eta 'arto bero' etimologiak eman ahal izateko. Gure ustez etimologia hauetatik ateratako informazioa datu zehatzen artean kokatu beharko litzateke, argiak diren heinean ikertzaileak gutxi suposatatu behar baitu (cf. § 4).

Bigarren motakoei *etimologia esplizituak* dei dakieke. Halako adibideetan, etimologian bertan euskal hitzak zeintzuk diren eta euren esanahia zein den argitzen digu, adibide honetan irakur dezakegun bezala: «Espero [...] de aqui es que el vocablo *bero*, *beroa*, significa en Vasconce calor, y si le añadimos el *es*, luego entendemos la negatiua del calor...» (cf. Gorrochategui 1987: 119); hau da, etimologian *bero* eta *ez* hitzak esplizituki aipatzen ditu. Hauetatik ere datu argiak lor daitezke, etimologialariak zuzenean hitza aipatzen duen heinean. Hirugarren taldea *etimologia implizituek* osatuko lukete; hau da, etimologian esanahia bakarrik dakar eta ikertzaileak berak asmatu behar du toponimoa nola analizatu zuen idazleak. Batzuetan argi da, «*Vxama...* y significa madre vazia» etimologia bezala, non ikertzaileak argi bana dezakeen, batetik, *huts* 'vacío', eta bestetik *ama* (*ibid.* 679) eta hauek informazio argizat har ditzakegu, gure ustez. Beste batzuek, baina, hizkuntzalari modernoari buruhausteak emango dizkiote, eta halakoetarako intuizioa eta hizkuntzaren ezagutza beste lagunik izango ez du jakiteko zertan pentsatzen zuen eti-

mologiazale zaharrak. Halako kasuetan, ezin esango genuke halako hitza dela etimologiazaleak erabiltzen zuena, eta suposatutako hitza izango da, Gorrochateguik (1987: 125) ikusi bezala.

Honezaz gainera, etimologietan gordetzen den informazioa ez da bakarrik hizkuntzaren historiarekin loturikoa; aitzitik, garai hartako hiztunen ezagutza linguistikoari buruzko datuak ere aurki daitezke. Adibide bat ematearren, etimologialari zaharrak hitzen arteko erlazioak proposatzeko gehienbat antzekotasun fonikoez baliatzen ziren; eta jakinik ez zutela XIX. mendean proposatu ziren lege fonetikoan antzekorik garai horietan (cf. Malkiel 1996: 18), interesgarri izan daiteke ikustea idazle bakoitzak zein antzekotasun onartzen dituen eta zein ez. Honela, Pozak txistukariaren arteko txandakatzeak onartzen ditu bere etimologietan (aurreko *Sedala* > *Cedala* edo *es* > **ez* aldaketetan ikusten denez), agian garai horretarako oposaketa jada galbidean zelako (ez dirudi, baina, cf. Gorrochategui 1987: 124) edo, agian, *iglesia* - *elexa* edota *causa* - *gauza* bezalako hitzen arteko erlazioa antzematen zuelako.

Aurreko oharrok ez dira burura etorritako ideiak baino, eta ez dugu ahaztu behar ikertzaile zahar horien lan metodologia kontuan izan behar dugula egungo azterketa egiteko dugun materialak baloratzeko. Ezaguna da paronimia dela (antzekotasun formala, alegia; ik. Urgell 2018: 649) erabiltzen zuten metodoa eta horrek eskuzabaltasun handia ematen zuela euren erkaketak egiteko eta hitzak eta horien «aldaerak» sortzeko. Modu honetan, egingo dugun hurbilpenean beti izango dira zalantzak hitz baten aldaera edo bilakabide fonetiko bat benetan existitzen zen erabakitzeak. Hala ere, ezin dugu ukatu etimologia zaharren bildumak ekarriko lukkeen onura garai horretako euskal giroa ulertzeko orduan, eta idazleen arteko eraginak ezagutzeko bidea zabal diezaguke. Oraingo honetan, baina, astolana egitera etorri gara eta Francisco de Mendieta aiararraren lanetan diren etimologiak batzera mugatuko gara, horien gainean zenbait ohar linguistiko eta historiko emanez. Ezer baino lehen, baina, Mendieta nor zen eta zer idatzi zuen jakin behar dugu.

2. Mendieta: bizitza eta obrak

Francisco de Mendieta y Retes (1556 - ca. 1620) Errenazimenduko gizona izan genuen, XVI eta XVII. mendeetan zehar bizi izan zen margolari eta idazlea. Menagarain (Aiara) jaioa, Bilboko Francisco Blázquez pintorearen neskame baten semea dugu; ugazabak bere tailerrean ikasle hartu zuen eta Mendieta gaztea garaitik oso estimaturiko margolari bihurtu zuen (cf. Zabala Montoya 1997, Aspuru 2012). Margolari bezala, bere lanik garrantzitsuenak *Besamanos de Fernando el Católico* edo *Fo-ruen zin egitea* koadroa da, euskarazko kartela batek azaldua (*ConTAV* § 5.2.7; Ulibarri-prestatzen), bai eta *Elizbira Begoñan* eta *Ezkontza Begoñan* beste koadroak ere. Ikuspuntu literariotik, ezaguna da Mathias Mares inprimatzailearentzat xilografi tako zenbait egin zuela (Aspuru 2012: 47).

Hona idazle bezala dakargu, baina, Bizkaiko historiaren inguruko lanak idatzi baitzituen. Antzinatik da ezaguna Mendieta-ren interesa historiarekiko, eta garaiko dokumentuetan aurki ditzakegu horren aipamenak: 1588an Bizkaiko Jaurreari baimena eskatzen dio bere artxiboetan sartzeko «para buscar algunas antigüedades, atento a que hacía doce años había comenzado a hacer un libro de noblezas del Señorío» (Mañaricúa 1973: 88). 1592an hainbat irakurle izenda di-

tzan eskatzen dio Jaurerriari, jakintsuek idazten ari den *Cronica* juzga dezaten eta «tenga por bien este Señorío de darle el premio que merece y de otra manera cese en la prosecución de la obra, a lo menos para sacarla por ahora en público» (*ibid.*). Ikus daitekeenez, lana inprimatu nahi zuen, baina ezin izan zuen beharrezko zitzaion laguntza lortu.

Ez da inon aurkitu Mendietari egotzi ahal zaion *Cronica* edo *Noblezas del Señorío* izendaturiko obrarik, baina beste bi heldu zaizkigu bere lumatik atereak ei direnak: batetik, Madrilgo Biblioteka Nazionalean gordetzen den *Quarta parte de los Annales de Vizcaya* eskuizkribua (Mss/11594) dugu, XVIII. mendean egindako kopia; eta, bestetik, *Aerario de la Hidalguía* deiturikoa, ustez Mendietaren lumatik zuzenean ateratako eskuizkribua (cf. Rubio de Urquía & Noviembre 1998). Lehen J. C. Guerrak argitaratu zuen (Guerra 1915), eta bertan dago Pedro Abendañokoren kantu ezaguna (*TAV* § 3.1.6). Bigarrena, Francisco Zabalburu artxi-boan aurkitzen da eta Guadalupe de Urquía-ri esker ezagutzen dugu (informazio gehiagorako, ik. Ulibarri 2013).

Pozarenak ez bezala, Mendietaren lanek ez dute helburu bateraturik, hark frogatu nahi du euskara behinola Peninsula osoan hitz egin zela, eta horretarako antzinaroko toponimoak eta tribu zaharren izenen etimologiak proposatzen ditu, eta behinolako euskararen egokitasuna frogatzeko euskal hitz arrunten etimologiak ere badakartza. Mendietak, ordea, eskuizkribu bakoitzean helburu ezberdina du: *Annales de Vizcaya* historia lan bat den heinean, lantzean behin abizen baten esanahia aipatzen du horren euskaltasuna frogatzeko, ez gehiagorik. Besterik da *Aerario*an agertzen zaizkigun materialak: honetan (aurreko lanean egindakoaren harira), etxe eta abizenen etimologiaz gainera, euskarazko hitz arrunten etimologiak ere agertzen ditu, Pozak bezala euskararen egokitasun hori ere frogatu nahi duelarik. Ekialdeko exonimoei eta Armeniako hizkuntzaren hitz batzuei ere euskal etimologia ematen die, inoiz euskara bertan egon zela erakutsi nahi baitu, Garibaik bezala (honen lanetik hartu ote zituen?) jatorri tubaldarra frogatu nahian (Gómez & Urgell 2010: 277). Amaitzeko, gaztelezarako hitz arrunt zenbait ere (*hidalguía, infanzón, harina...*) euskal etimologia bilatu nahi die, erakusteko ezen «la lengua castellana nos tiene usurpado este vocablo», Oihenart eta Larramendiren lanentzat Urgellek (2018: § 7.5) proposatu dituen helburuekin bat eginik.

3. Mendietaren etimologiak

Atal honetan, Mendietaren lan bietan diren etimologiak bilduko ditugu, Gorrochateguik Pozarekin egin bezala, ordena alfabetikoan. Gainerako euskal materialak ez ditugu hona ekarriko, etimologiekiko koherentzia mantentzeko. Hiztegi moduan antolatatu dugu eta, beraz, sarrera bakoitzak egitura bertsua izango du: lehenengo hitza bera etorriko da, grafia gaurkotuan, eta horren ostean hitzaren natura zein den bereziko dugu: abizena (ab.), toponimoa (top.), exonimoa (ex.), euskarazko hitz arrunta (eusha.) eta erdarazko hitz arrunta (erdha.). Ondoren etimologiaren aipu zehatza ekarriko dugu, eta aipua aurkitzeko informazioa: eskuizkribuak Q (= *Quarta parte de los Anales de Vizcaya*) eta A (*Aerario de la hidalguía*) letrekin bereiziko ditugu, ondotik eskuizkribuaren foliazioa adieraziz.

Aipuetan leku berezia dute *Cantabria* eta *Asturias* hitzen etimologiek; hauetan ez da mugatzen haien etimologia proposatzera; aitzitik, gainerako idazleek emaniko iritziak ere biltzen ditu Mendietak. Kasu hauetan informazio guztia ekarriko dugu hona, aipua luze geratu arren, informazio garrantzitsua bilduko bailuke Mendietaren irakurketen inguruan. Gure lana ez da izango ea gainontzeko etimologiak Mendietarenak berarenak diren ala beste nonbaitetik atera dituen zehaztea, lan honen helburuetatik kanpo geratzen baita, baina lantzean behin horren inguruko oharren bat egingo dugu. Izan ere, *Aerarioan* zehar Pozaren aipamenak ikusten dira han-hemen (kasu batzuetan berariaz haren etimologiak aipatuaz); bestetik, interesgarri da markatzea *Annales* eskuizkribuan «En los papeles del Doctor Cachopin dice...» esaldia irakurtzen dela; hots, Ibarguen-Cachopin kronikan biltzen den informazio zenbait behintzat ezagutzen zuela iradokitzen du (cf. Arriolabengoa 2008).

1. **Abea** (ex?) «*abea* ‘poste’» (A. f. 6). Toponimo biblikoen artean kokatzeagatik eman dugu hemen, baina hitz soltetzat ere jo genezake, etimologia garbia (cf. § 1) baita: euskarazko *habe* hitza. Hitz orokorra, mendebaldeko idazle zaharretan Garibaik eta Kapanagak lekukotzen dute (*OEH*, s.v. *habe*; ik. *Madariaga*, hitzaren beste aldaera baterako).
2. **Aberatsa** (eusha.) «Al rico decimos *aberasa* ‘animal que yede’» (A. f. 7). Etimologia inplizitua bada ere, nahiko garbi esan genezake *abere* eta *hatsa* duela buruan Mendietak. Lehena hitz orokorra da (cf. *OEH*, s.v. *abere*), baina *hats* hemen duen ‘hedor’ adierarekin mendebaldeko tradizioan lekukotzen du *OEHk* (s.v. *hats* 2); *RSko* adibide bat kendurik (*asaputzago*; ik. Lakarra 1996: 310) hau litzateke XVIII. mendera arteko hitzaren lekukotasunik zaharrena. Bestalde, interesgarria da aipatzea hitz honetan ez duela afrikatua grafikoki adierazten, beste batzuetan egin bezala (ik. *eshea*).
3. **Adonai** (erdha.) «ADONAI significa en esta lengua ‘a ti quiero’» (A. f. 6v). Tauxaturik dagoen pasarte batean ageri zaigu hitz hau, baina nahiko ziur esan genezake azkeneko zatian *nahi* hitzarekin erlazionatzen duela. Egun *gura* hitzak lekua kendu badio ere, mendebaldeko tradizioan ez da ezezaguna: *RS* edo Lazarraga bezalako testu arkaikoetan lekukoturik dago, eta literatur bizkaieran ere f. Bartolomeren edo Astarloarenetan (*OEH*, s.v. *nahi*).
4. **Ajangiz** (top.) «El solar de *Ajanguiz*, según comun tradición tubo su sitio y casa en la cofradía de *Ajanguiz*, donde al presente se dice La Rentería, cerquita de la villa de Guernica, donde solía aber vn gran matorral de çarçamoras, que en basquença se dicen *ajana*, por donde se llamó a la casa y cofradía d’este nombre» (A. f. 189r). Azken zatia (-giz) azaldu gabe uzten badu ere (eta guk ere ezin izan diogu azalpenik aurkitu), esplizituki diosku *ajan* ‘zarzamora’ adiera duen hitza dela. *Aján* Baraibarren Arabako hitzen hiztegian dugu ‘hierba de los pordioseros, clemátide’ (Baraibar 1903: s.v. *aján*) adieran eta, dirudienez, euskal *aihen* ‘sarmiento, clemátide’ (cf. *OEH*, s.v. 1 *aihen*) hitzetik letorke. Hala ere, ezin izan dugu Mendietak ematen dion ‘zarzamora’ adiera beste inon lekukotu.
5. **Alberdan** (erdha.) «bagamundo y arlote» (A. f. 6). Euskaraz hitza bere horretan erabiltzen bazen, hau genuke horren lekukotasun bakarra, *OEHk* *alberdania* (s.v.) bakarrik baitakar, ‘acción descompuesta’ edo ‘holgazanería’ adie-

- rekin. Ondoren Larramendik ere euskal jatorria esleituko dio hitzari (cf. *HH*, s.v. *albardan*: «viene de el Bascuence *alberdan*, ó *alperdan*, que significa que es ocioso, y holgazan»).
6. **Aldea** (erdha.) «*aldea* significa ‘lado’ como lo son los lugares que çircundan a la[s] çiudades» (A. f. 7). Etimologia garbia dugu, *alde* euskal hitz orokorra delarik (cf. *OEH*, s.v. *aldea*).
 7. **Alzate** (ab.) «quiere decir ‘entre salzes’ o ‘entre alisos» (Q. f. 13v). Badirudi **Alzarte* duela buruan Mendietak (eskuizkribuaren kopiatze akatsa ez bada behintzat), itzulpenean ageri den ‘entre’ irakurrita. *Alza*-ri dagokionez, esanahi bi ematen dizkio: *haltz* ‘aliso’ adieran Euskal Herri osoan aurkitzen dugu (*OEH*, s.v. *haltz*), eta aipatzekoa da *ICk* ere etimologia bera proposatzen duela *Alzarte* abizenarentzat (cf. Arriolabengoa 2008: 171). *Haltza* ‘salce, sauce’ adieran, ordea, ez da ezaguna, baina B. Etxabe etimologiazaleak *Alztegui* dakar ‘Salcedo’-ren itzulpen legez (*apud OEH*, s.v. *haltz*). Agian erlazio formala antzemango zen garai hartan euskarako *haltz* eta gaztelaniazko *salce* hitzen artean.
 8. **Amarrar** (erdha.) «diez dedos que atan vna cosa a dos manos» (A. f. 6). Azaltzen ez badu ere, nahiko argia da *hamar* hitza ikusten zuela gaztelaniazko berba honetan.
 9. **Amorobieta** (top.) «Amorobieta, o rivera del rio» (Q. f. 27v). Inolako laguntzarik gabe, esan genezakeen gauza bakarra da bukaera *ibaieta* dela pentsa zezakeela Mendietak adiera ematerakoan. Aurreko balizko **amoro*-ri (edo agian **amore*-, *Amorebieta* aldaeran pentsatzen badugu), ordea, ezin izan diogu azalpenik bilatu.
 10. **Andaluzia** (ex.) «se llamó *Andaluçia*, entendiendo que los nuevos dominantes les abían puesto su nombre siendo, como ello es, nombre y palabra bascongada que quiere decir y significar ‘grande y larga» (A. f. 48v). Ematen dion esanahia ikusita, ‘grande y larga’, argia da *Andaluzia* izenean *handi* eta *luzea* hitzak ikusten dituela. Alde horretatik, biak hitz orokorrak dira euskaran (cf. *OEH*, ss.vv. *handi* eta *luze*) eta aipagarri izan daitekeen gauza bakarra da *-ea* > *-ia* eufoniaren nolabaiteko lekukotasuntzat har daitekeela,² beti ere garaiko etimologietan paronimiak etimologiariei ematen zien eskuzabalta-suna kontuan harturik (cf. Urgell 2018: 649).
 11. **Angelua** (top.) «La casa de Anguelua, quiere decir ‘çercado» (A. f. 198r). *OEHk* (s.v. *angelu*) ‘suelo’ (dagoeneko Lcc.-k dakarrena), ‘zaquizamí, aposento pobre’ eta ‘vestíbulo interior’ (azken biak Azkuek bilduak Arratian) adierak baino ez ditu bildu; beraz, hapaxa litzateke ‘çercado’ adiera hau.
 12. **Anuntzibai** (ab.) «Auncibay, ‘río de cabras’ quiere decir» (Q. f. 26). Etimologia argiko abizena dugu, *ahuntz* eta *ibai* hitz orokorrak argi ikusten baitira, baina honetan garrantzitsuagoa da ematen duen abizenaren forma bera:

² Cf. «tambiê entre los curiosos ay discrimen sobre la denominación de fidalguia, diciendo diversas opiniones, pero la cierta y verdadera es, que su origen, como el resto de la lêgua castellana, es de la latina, en la qual al leal llaman fidelis, y de fidelitas se dixo fidalguia, que quiere dezir cosa de fidelidad, como de *monge dezimos mongia* (...) y así de *fidalgua* se dixo *fidalgo*, que es el que haze aquel acto de fidelidad» (Garibai, *apud* Zubiaur 1990: 192; letra etzana gurea [K.U.O.]).

- auñcibay*. *Annales* eskuizkribuan *beti* agertzen zaigun forma izanik (cf. Guerra 1915) nekez pentsa daiteke XVIII. mendeko kopiaren akatsa dela edota Mendietak abizena nahita moldatu duela etimologiara hurbiltzeko (cf. § 1). Honela, suposatu behar dugu garai horretan ahoz erabiltzen zen euskarazko aldaeraren lekukotasuna dela, bokal arteko $n > h$ bilakabide orokorra gertaturik (Orozkoko herrian gaur egun erabiltzen da, *auñibi* formapean; Ojanguren 2005: 22).
13. **Apiosa** (ab.) «[quiere decir] ‘de gran corazón’ (Q. f. 33). *Bihotza* hitzarekin erlazionatzen duela argi dago, eta agian *ICk* egin bezala (Arriolabengoa 2008: 172), Mendietak ere *hak bihotza* ikusi zuen abizen horren iturrian.
 14. **aramea** (erdha.) «La lengua armenica llamada *aramea*, significa ‘madre de los barones’ (A. f. 6). Esanahiagatik argi dago hitz honen azpian *ar* eta *amea* ikusten duela Mendietak; alde honetatik, *ama* hitza mugaturik ikustea ere ez da arraroa, mendebaldeko testu zaharrek erabilera hori lekukotzen baitute (cf. Ulibarri 2010: 106).
 15. **arenque** (erdha.) «pescado seco y curado al humo» (A. f. 6v). Mendietak hitz honen amaieran *ke* ikusten duela argi dago, baina ezin dugu ziurtatu *pescado* esanahia hitzaren beraren adieraziaren ondorio den (*arenque* ‘sardinazarra’) ala hasierako *aren-* hura euskarazko *arrain* hitzarekin erlazionatu zuen.
 16. **Aretxondo** (top.) «la casa de *Arechondo* ‘fundación entre ro[bles]» (A. f. 198r). Mendebaldeko euskalkietan erabiltzen den *aretx* aldaera argi ulertzen duela erakusten du Mendietak, bere hizkeran ere (mendebaldeko izaki) $Vj(t)z > V(t)x$ palataltzea bazela iradokiko lukeena (cf. *FHV* § 10.9).
 17. **Arima** (eusha.) «A la *anima* decimos *arimea* significa ‘cosa muy delicada’ (A. f. 7). Hasteko, esan behar da euskal hitza bere horretan eskaintzen digula, eta $a + a > ea$ bilakabidea erakusten duela *arimea* hitzak. Etimologiari begira, amaieran *mehe* hitz orokorra ikusten duela dirudi (*OEH*, s.v. *mehe*), bokal bikoitza markatu gabe (bere euskaran ez zuelako, agian; hala ere, ik. *batzar*). Hasierako parte, ‘ocupación, asunto’ esanahia duen euskal *ari* hitzarekin (*OEH*, s.v. *2 ari*) lot zezakeen Mendietak, apika; horrela balitz, hitzaren lekukotasunik zaharrena genuke hau askorekin, *OEHk* dakartzan adibideen artean behintzat Agirre Asteasukoaren bat dugu zaharrena.
 18. **Arkaraso** (ab.) «esta mata es llamada *mosqueta* en los jardines y la ay or tense y silvestre, llámanle en bascuenze *arcasa*, y *Arcozu* quiere decir ‘lugar de muchas mosquetas’ (Q. f. 13). Abizenetik eta hitzetara dagoen aldeagatik pentsa genezake kopia akatsa dagoela *arcasa* eta *arcozu* horietan, besterik ezean *arkarakats* aldaera ‘escaramujo’ (cf. *DRAE*, s.v. *mosqueta*) adierarekin baitakar *OEHk* (s.v. *arkakarats*); honela bada, testua agian *arca[raca]sa* eta *arca[raca]zu* edo *arca[ra]sa* eta *arca[ra]zu* (cf. Mitxelena 1973: 60) zuzendu beharko lirateke, haplografia bi proposatuaz. Horrela, *arkarakats* Gipuzkoako bizkaieran eta Arabako gaztelanian (Baraibar 1903, s.v. *alcara-cache*) lekukotzen du *OEHk* (*ibid.*); *arkarats* aldaera balitz, hapaxa genuke, Mitxelenak lekukotasun hau baliatuz berreraiki zuen bera, alegia (Mitxelena 1973: 60).
 19. **Armenia** (ex.) «*Armenia* significa ‘cosa puesta sobre piedra o peña’, como lo fue el arca de Noe» (A. f. 5v). Lehenengo zatia *harri*-rekin erlazona dezake-

- gularik, bigarren zatian *imini* edo **imēni* aldaera bat izango genuke (cf. *cosa* puesta *sobre...*). Bigarrena lekukotu gabeko aldaera izanik, paronimiaren eskuzabaltasunagatik zuzenean *imini*-rekin erkagarri izango litzateke; alabaina, ez dugu ahaztu nahi *ibēni* forma bai badugula ekialdeko testuetan (*OEH*, s.v. *ipini*).
20. **Asturias** (top.) «La palabra *Asturias*, la qual an querido ynterpretar depender de “Astir Troyano”, y Poza de “villas olvidadas”, deviendo de ynterpretarse *osten erria*, que quiere decir ‘postrera y ultima tierra’, como en efecto es en hespaña y asi *Cantabria* diçe y significa ‘tierra somera o mas alta’ o arrededor respeto a los demás d’España haçia la parte setentrional» (A. f. 15r-15v). Berariaz Pozaren iturria aipatzen duelarik, *IC* kronikan badugu Troiako gertariaren etimologiaren aipamena (Arriolabengoa 2008: 186). Mendietaren etimologian bigarren elementua *herri* da, ‘tierra’ adiera zaharrean (ik. *Euskel herri*); *osten* hitzari dagokionez, *OEHk* (s.v. *osten*) Orozko eta Arratiakotzat du, ‘escondrijo’, ‘subsiguiente’ eta ‘oculto’ esanahiekin. Adiera aldetik, baina, hobeto ezkontzen da *RS* liburuan dugun *ostendu* ‘atrasarse’ aditzarekin (*OEH*, s.v. *ostendu*); honela balitz, Mendietaren lekukotasunak *RS* eta ondoko (xix. mendeko) lekukotasunen arteko zubi lana egingo luke.
21. **Asuaga** (ab.) «quiere decir que ‘es fuego» (Q. f. 33) «El solar de Asuaga pone por armas [...] tres tizones ardiendo, en alusión de su nombre que dice fuego» (Q. f. 34). *Su* hitz orokorra argi dugularik, abizen honen azpian Mendietak *ha sua da* ‘hura sua da’ esaldia ikus zezakeen; paronimia lagun hots aldatetak lasaiki darabiltzalarik (cf. *Asturias* < *ostenerrria*; *gizon* < *bizon*), *ga* > *da* aldaketa ez da ezinezkoa.
22. **Atxasarri** (ex?) «*Achasarri* ‘espesura de peñas» (A. f. 6). Mendebaldeko hizkeretan erabiltzen den *hatx* ‘haitz’ aldaeraren gainean osaturiko etimologia (cf. beheago *Axpe*), bere hizkeran ere *Vj(t)z* > *V(t)x* palataltzea bazela iradokiko lukeena (ik. *aretxondo*). Bigarren partean *sarri* ‘espesura’ hitza dakus; euskal tradizioan lekukotasun modernoak baino ez ditu hitz honek adiera honetan, baina etimologietan dagoeneko *ICk* erabiltzen du (*OEH*, s.v. *2 sarri*).
23. **Axkibel** (top.) «los de *Axquibel* por nombre corrupto dicho *esguibel* o *achguibel* que significa estar fundada en las espaldas de la peña» (A. f. 159r). Lehenengo zatirako, ik. *Atxasarri*. Bigarren atalean *gibel* hitza ikusten du, *achguibel* “argitzeak” erakusten digunez, ‘espalda’ adieran. *OEHk* (s.v. *gibel*) ekialdean lekukotzen badu ere, *RSn* ere *kibel* bada (cf. Lakarra 1996: 307); aipamen honek hitza mendebaldean ere ezagutzen zela indartuko luke.
24. **Axpe** (top.) «dícese *Axpe* por estar la yglesia fundada debajo o falda de vn peñasco, al qual en nuestra lengua se dice *acha*» (A. f. 155). Esplizituki esaten digu *peñasco* euskaraz *hatxa* dela, mendebaldeko *Vj(t)z* > *V(t)x* palataltzearekin. Esan gabe doa azkeneko *-pe* ‘behe’ hitzarekin erlazionatzen duela. Aipatzekoa da toponimo honi dagokiola ezagutzen dugun etimologiarik zaharrena (Izpea, *subtus penna*; *TAV* § 2.2.6).
25. **Babilonia** (ex.) «*Babilonia* significa confusión, andar de aca par’alla» (A. f. 6). Badirudi *ibili* aditzarekin lotzen duela, agian *babil* ‘badabil’ forma trinkoaren

- bidez. Bigarren zatian *hona* erakuslea uler zezakeen Mendietak, eta ‘badabil hona’ bezalako perpaus bat izatea buruan *andar de aca par’alla* azalpena ematerakoan.
26. **Bakera** (ab.) «*baquera* quiere decir propiamente ‘a la paz’, que como de la parcialidad onezina su boz a beto fue aplicada a la paz y concordia» (A. f. 149v-150r). Etimologia garbia dugu, itzulpenak argi uzten baitigu adlatiboan deklinaturiko *bake* hitz orokorra ikusten zuela Mendietak abizen honetan.
27. **Basurto** (ab.) «es en Aluia, llama de este nombre en lengua bascongada que quiere decir *bas aurtenean* quiere significar estar en medio del monte o bosque» (Q. fol. 23v). Lehenengo atalean *baso* hitza dugu, eta euskal tradizioak erakusten duenez (cf. *OEH*, s.v. *baso*), hitz hau bai ‘bosque’ eta baita ‘monte’ adieran ere erabiltzen zen, emandako itzulpenetan ikus daitekeenez. Bigarren zatiari begira, *aurten* ‘artean’ forma inesiboan edo ablatibo zaharrean ‘artetik’ (cf. Lakarra 1984) deklinaturik egon daiteke (cf. *Cantabria* beherago), eta *arte* orokorraren aldaeratzat bide du Mendietak itzulpena ikusita. Diptongodun aldaera hau litzateke forma zaharra (ik. Mitxelena 1973, *OC IX*: 64).
28. **batzar** (eusha.) «juntos en sus *baçaarr* ques lo mismo que ‘junta de ancianos’, so el Robre de Guernica» (A. 74v). Mendietak *batu* eta *zahar* hitzetatik eratortzen du hitz hau. *IC* kronikan ere badago *batzar* hitzaren etimologia hau berau (Arriolabengoa 2008: 148), baina hartan ez bezala Mendietak *-aa-* bikoitza behar zela argitzen digu (etimologia argitu bat dugu, hortaz), bere euskaran oraindik bokal bikoitzak gordetzen zirela erakutsiz (cf. *arimea*). *RS* liburuan, gure lekukotasunetik hurbilen legokeena hala geografikoki nola historikoki, bietara dugu hitz horretan (Lakarra 1996: 222), eta sartaldeko gainontzeko lekukotasunetan (Mik., Bet.) falta direlarik ere (cf. *FHV* § 5.2), *VJ* dotrinan usu agertzen dira bokal geminatuak (*ibid.*; Ulibarri 2010: 53).
29. **Beriz** (ex.) «*Veriz* o *varriz* significa ‘otra bez’ o ‘de nuevo» (A. f. 6). Toponimo esplizitua dugu hemen, bere hizkeratik hurbilago legokeen *barriz* ‘berriz’ aldaera ematen baitu azaltzeko orduan (cf. *OEH*, s.v. *berriz*). Alabaina, ezin dugu zehaztu ea gainontzeko hizkeren *berriz* ere ezagutzen zuen ala erlazio formal hutsa egin ote duen.
30. **Bizkaia** (top.) «porque esta palabra *viz* en basquense significa ‘sea’ y tambien significados *caya* significa ‘terreno o muro donde baten las aguas del mar’ y así todo junto quiere decir ‘sea muralla’. A su naturaleza y que se de[be?] escribir *Vizcaya* co’la *z* y no con *se*, como algunos sienten, y quando así se escriba, hace a mi proposito porque *vis* en latin significa ‘doblada fuerza» (A. f. 18r). Garaiko beste etimologiei (cf. «como algunos sienten») muzin egiten die (cf. *IC*ko *vis cain* ‘dos veces Cain’; Arriolabengoa 2008: 198) eta esplizituki diosku aginterazko *biz* adizkiaz eta *kai* hitzaz (Bizk. eta Gip.an lekukoturiko hitza; *OEH*, s.v. *kai*) osaturiko etimo bat dugula. Zuzenean esaten duelarik <z>-z idatzi behar dela, froga argia izan daiteke esateko Mendietak oraindik s ~ z hotsen oposaketa mantentzen duela (cf. *FHV* § 14.2).
31. **Cantabria** (top.) «dice Plinio (libro 29 cap. 8) aber sido [*el nombre de Cantabria*] el aber hallado en ella en tiempo de Cesaraugusto la yerua llamada

cantabrica que es la yerua centaurea, que si así fue la yerua era negocio de muchissima ymportancia; pero más creía yo que la yerba cobrara el nombre de la madre en dó se crió. Andrés de Poza diçe que tomó este nombre por canto y abrigo por las casas y pueblos juntos que sirben de recojer y abrigar a la gente. Florian de Ocampo (libro 4 cap 7) diçe que Brigo, quarto y último rey de este reyno de la lignea baronil de Tubal, a los 1905 años *ante adben-tun Xpi* hizo haçer y poblar lugares cercados a los quales llamó *Vrigas* de su nombre, que así se escribe su nombre *Vrigo* y no *Brigo...*» (A. 12v-13r), «...a estas casas juntas y beçinas deçian *Vrr urrean* que significa ‘çerca’ [...] y así *Vrria* significa ‘lugar o cosa allegada y junta» (A. 13r-13v), «de aquí dicen algunos les quedo el nombre de *Cantaerria*, ques decir ‘patria de los que cantan’ (A. f. 14), «...así que como arriba e dicho [que] *vria* es lo mismo que ‘villa’ y biene de *vrria* que biene de estar las casas çercanas unas de otras. Y esto baste en este caso y daré otra hethimología y deribación de *Cantabria*, a mi parecer más propia de esta España. Según los cosmógraphos tiene semejança de un cuero de baca estendido: teniendo la cabeza haçia los Pirineos y Raya de Francia y *Cantabria* biene a caer a la parte del pesqueço o cuello yzquierdo y como respecto a la parte mediterranea, por donde los primeros pobladores d’este reyno entraron y poblaron esta nuestra tierra es la superior y más remota y última del reyno y en lengua eusquela la nombraron *Gan Erria* que se ynterpreta ‘patria, región, tierra somera’ o más alongada y leja, y así se debió corromper el bocablo por los estrangeros que por decir *Ganerria* digeron *Cantabria* de *Ganterria*, *Canterria* y de aquí *Cantauria* y haçe a este proposito» (A f. 16-16v). Hainbat pasarte ekarri ditugu *Cantabriaren* etimologia honetara, Mendieta *Aerarioan ez baita mugatzen bere proposamena ematera; aitzitik, aurretik esandakoak ere biltzen ditu, horien aurka eginez kasu batzuetan*. Hauen bidez jakin dezakegu *Vrr urrean* ‘hurbil’ adiera lukeela, eta horretatik eratortzen duela *uria* ‘hiria’ («es lo mismo que villa, [...] de estar las casas çercanas»). *Hur* mendebaldeko hizkeretako hitza dugu, eta testu zaharrenetatik lekukotzen da (*OEH*, s.v. *2 hur*). *Urrean*-i dagokionez, inesi-boan (‘hurbilean’) edo ablatibo zaharrean (‘hurretik, hurbiletik’; ik. Lakarra 1984) deklinaturik egon daiteke (ik. gorago *basurto*). *Cantabria* toponimoari ematen dion etimologiaren inguruan, argitzen digu *Gan erria* dela proposatzen duen jatorrizko forma, honela lehen ere ikusitako *herri* hitzari (ik. *Asturias*) mendebaldeko *gan* (orok. *gain*) aldaera gehitzen dio.

32. **Cecina** (erdha.) «*ceçina* biene de *çeçena* qu’es toro» (A. f. 6v). Erdal hitz honetan argitzen digu *zezen* jatorria esleitzen diola, ondoren Larramendik ere hartuko duen ildotik (cf. *HH*, s.v. *cecina*: «es voz Bascongada *ceçina*, *cezeiña*, que significa lo mismo; y *ceciña*, sincope de *cecen illá*, toro muerto»).
33. **Eguzkia** (eusha.) «al sol deçimos *eguzquia*, significa ‘causador del día» (A. f. 6v). Ematen dion esanahiagatik, badirudi *egun* eta *egin* hitz orokorrak, edo *-kin* atzizkia (cf. *okin*) dituela Mendieta buruan.³

³ Itzulpen honetan Pozaren eraginik izan ez zuela defendatzea zaila bada ere, Mendieta modu originalen egiten du bere interpretazioa: «*Eguzquia*, *egusgueya*, significa mirad, atended el principio, fundamento, obra, llamamiento, o principio del dia» (Poza 1587: f. 33v).

34. **escudero** (erdha.) «La cierta y berdadera ethimología viene por el camino siguiente: ponerla en la mano a que en la lengua eusquela o bascongada se diçe *escua*. Así a la rodela o pabes que en ella se pone para defensa se dixo *escudua* qu'es deçir 'defensa puesta en la mano' y así más apuradamente diçe *ezcutua*, que se ynterpreta en la dicha lengua, 'puesto a sombra y abscondido' y como a tales defensores y parientes mayores los bizcaynos cometían la defensa de la tierra los llamaban *ezqutuerria* qu'es 'defensa de la patria', derivado de lo dicho y de *ezcutuarria* qu'es deçir 'amparo contra la pedrada'. Y tambien puede deçir *Scudum*: *Scu* se diçe 'mano', *dun* se ynterpreta 'autoridad, poderío y mando' y así *escudun*, quien puede hacer y desacer, mandar y bedar por que tiene el poder y autoridad para ello. De manera que escudero es quien lleba una cosa en la mano, *escudu[n]a* quien tiene potestad, *ezcutaria* 'defensa del golpe', *ezcutuerria* 'defensor de la patria» (A. f. 115v-116v). *Escudero* azaltzeko hainbat ustezko euskal hitz dakarzkigu Mendiatak, guztiak berariaz aipaturiko *esku* 'mano' hitzetik eratorriak. *Ezcutua* hitza balizko *eskudua* hitzetik eratorzen du, eta ematen dion esanahia ikusita (*defensa puesta en la mano*) agian **eskuan doa* perpausa luke gogoan. *Ezcutua* hitza bera ere badakar, 'puesto a sombra y abscondido' esanahiaz; hau izango litzateke *ezkutu* adjektiboaren lehenengo aipamen zuzena: *OEHk* (s.v. *ezkutu*) Etxaberen (eta Larramendiren) aipua badakar ere, badirudi hark *ezkutu* 'escudo' izenari egingo liokeela erreferentzia ('el que esconde') eta ez adjektiboari, Mendiatak egin bezala ('abscondido'). Latinezko *scudum*-en oinarrian, ordea, *esku-dun* ikusten duela dirudi, horretarako *-dun* atzizkia baliatuz, nonbait. *Ezcutu* hitzaren jatorria azaldu ostean, euskarazko *ezkutari* ere azaltzen du: *ezcutuarria*, *harri* hitzaren bidez eratorria. Ondoren dator erdal *escudero*, eta horretarako *eskutuerria* proposatzen du, *ezkutu* eta *herri*-rekin azaldua. Guztiarekin, etimologiak eta horietara heltzeko erabiltzen dituen hitzak baino, interesgarriago da etimologietan zehar egiten duen *esku* - *ezku* txandakatzea, gure ustez argi erakusten baitu beretzat euskarazko *ezkutu* hitza txistukari leporariz idatzi behar dela, eta ondorioz bere hizkeran oraindik ere txistukarien oposaketa mantentzen zela.
35. **Estuche** (erdha.) «*estuche* que significa 'cosa apretada» (A. f. 6). Gaztelaniazko hitza euskarazko *estu*-rekin erlazionatzen du Mendiatak, Lazarragaz geroztik lekukotzen den hitza (*OEH*, s.v. *estu*). Amaierako *che* agian *xebe* hitzarekin erlazionatzen du, mendebaldean Kapanagak darabilen *txe* aldaeraren bidez (adieran bat ez datorren arren; cf. *OEH*, s.v. *xebe*). Aipatzekoa da Larramendik XVIII. mendean etimologia bera mantentzen duela: «Estuche, es voz Bascongada, *estuchea*, de *estu*, apretar, y *chea*, pieza, ò cosa menuda» (*HH*, s.v. *estuche*).
36. **Etsea** (eusha.) «a la casa llamamos *eshea* significa cossa çerrada» (A. f. 7). Hitza azaltzerakoan *itsi* 'itxi'-rekin erlazionatzen du, nonbait; aldaera hau, txistukari apikariz, mendebaldeko lekukotasun zaharrenetan (*RS*, Laz., Mic...) aurkitzen da (*OEH*, s.v. *itxi*). Hemen, baina, etimologia baino interesgarriagoa da *eshea* berba bera; batetik txistukari apikaria du, mendebaldean lekukotzen den aldaera zaharra (cf. *OEH*, s.v. *etxe*); bestetik, apikari afrikatua adierazteko saiakera ikusten dugu, Garibaik proposatu zuen <sh> digrafoare-

- kin. Garibaik proposamen hau bere errefrau eskuizkribatueta aipatzen duen-
larik (cf. Lakarra 1996: 19), aukera bi ditugu azaltzeko zergatik Mendietak
darabilen: 1) Garibairen eskuizkribuak ezagutzen zituen edo 2) maila bateko
euskaldun idazleen giroan barreiaturik zen afrikatua adierazteko aukera hau
(gogoratu *R*Sk ere grafia bera darabidea inoiz; cf. *ibid.* 23).
37. **Etxabarria** (top.) «la casa de *hechabarria* casa nueva» (A. f. 198r). Esanahi
argiko toponimoa (*etxe* + mendebaldeko *barri* aldaera), aipagarriena da ez
duela txistukari apikariaz idazten (ik. *etsea*), sabaikariaz baizik (cf. *R*Sren hiz-
tegia, Lakarra 1996: 209).
 38. **Etxabe** (ab.) «quiere decir casa de auajo ô por mejor decir bajura de casa»
(Q. f. 14). Honetan ere zailtasun berezirik gabeko toponimoa dugu (ik.
Etxabarria eta *Axe*).
 39. **Euskelduna** (eusha.) «al bascongado, le decimos, *eusquel duna*, ques decir el
del Eusquel language» (A. f. 5v). Honetan eta ondoko hitzean egiten dituen
itzulpenak ikusita, badirudi konposizioko *euskel*- forma hartzen duela jato-
rriko tribuaren izenaren forma zahartzat. Badirudi *-dun* atzizkia (cf. *escu-
dero*) ezagutzen zuela (ik. *Euskel erria*).
 40. **Euskel herria** (top.) «El propio nombre y apellido deste language bascon-
gado es llamado *Eusquera* y a la tierra donde le hablan se diçe *Eusquel erria*,
Patria de los Eusqueles» (A. f. 5v). Mendebalde zabal batean ohikoa den *eus-
kera* forma darakus (cf. *OEH*, s.v. *euskara*), baina ez da horren arrunta boka-
lismo bera eratorpeneko forman (*euskel*) erabiltzea: *OEHk* (s.v. *euskal*) La-
zarraga eta xx. mendeko idazleengan baino ez du lekukotzen. Mendietak,
beraz, *euskel* aldaeraren beste lekukotasun zahar bat dakarkigu. *Herri* hitza
'lur' edo 'aberri' adieran erabiltzea, bestetik, ohikoa da testu zaharretan (cf.
OEH, s.v. *herri*).
 41. **Galarza** (ab.) «Tienen los de este linaje por Armas: en oro Robre seco en un
prado y en salto un oso, por alusión de su nombre, que *galarra* quiere decir
árbol seco y *arza* oso» (Q. f. 12v). Etimologia esplizitua dugu, zuzenean aipa-
tzen baititu *galarra* 'árbol seco' eta *arza* 'oso' hitzak. Bigarrena orokorra den
bitartean (cf. *OEH*, s.v. *hartz*), *galar* hitza Nafarroan kokatzen du *OEHk*,
mendebaldean ere lekukotzen duen arren *IC*ren eta Mendietaren (Mitxelena
1973tik harturiko) aipu honen bitartez (ik. *OEH*, s.v. *galar*). Azkenik, esan
behar da *ICk* ere abizen berari ematen diola etimologia: «un roble seco, que
en bascuence llaman *gallarra*, y puesto en él en salto un oso, que llaman [*ar*]
ça en bascuence» (Arriolabengoa 2008: 175).
 42. **Galeras** (ex.; erdha?) «*galeras* que fueron las en que pasaron los primeros que
con Tubal binieron, significan 'ligereza» (A. f. 6). Mendietak toponimo bi-
blikoen artean aipatzen du, beraz, exonimo legez sartu dugu; hala ere, bere
azalpenak erakusten digu *galera* 'ontzi mota' hitzarekin erlazionatu duela.
Azalpenaren aldetik, etimologia inplizitua deitu duguna da: *galera* 'galtzea'
formalki ondo dator, baina ez da ondo ezkontzen 'ligereza' esanahiarekin;
agian *gari* (konposizioan *gal-*) hitzarekin lotuko zuen?
 43. **Ganboa** (top.) «bascuence *ganboa* que quiere decir por lo alto e los otros que
trababan despues querian la llevar a pie y so mano e deçian en bascuence
oñez que quiere decir a pie» (A. f. 85v). Lehenago (ik. *Cantabria*) ikusiriko

- mendebaldeko *gan* ‘gain’ aldaera dugu lehenengo zatian. Amaierako *boa*, agian *joan* aditzaren forma trinkotzat (*badoa*) har zezakeen, ICk dakarrena-
ren antzera (*gan bioa* ‘vaya arriba’, Arriolabengoa 2008: 176).
- 43bis. **Ganboar** (ab? eusha?) «vnos *Onez* que quiere decir ‘por bien y para’, otros deçian *campoa* qu’era ‘acceptar el desafio’ y así se juntaban cuadrillas de anbas oppiniones y parcialidades, llamandose *oneztarrac* y *campoarrac* que quieren decir los de la paz y los de la guerra» (A. f. 76r). Honetan ez du *Ganboa* toponimoari emandako etimologia jarraitzen, aitzitik, *kanpo* hitzarekin lotzen du bando honen izena. Aipatzekoa da *-tar* ~ *-ar* alomorfoen erabilera jatorra: txistukariz amaitzen den hitzari *-tar* eta bokalez amaitzen denari *-ar* (eta ez *ganboatar*).
44. **Garuna** (top? ex?) «*garuna* [significa] seso» (A. f. 6). Toponimotzat hartu dugu, hainbat toponimo biblikoekin batera ematen duelako, baina ez dugunez inolako erreferentziarik aurkitu, izan daiteke Garona ibaiari erreferentzia egitea, toponimoa inolaz ere. Guztiagatik ere, gure interesa *garun* hitzean dago, mendebaldeko hitz arrunta *OEH*ren arabera (s.v. *garun*) eta Mikoletaren hiztegitik aurrera agertzen dena; beraz, lekukotasun honek hitzaren agertze data aurreratuko luke xvii. mende hasierara.
45. **Gizon** (eusha.) «Al hombre llamamos *guizon* que significa ‘sea bueno’, derivado de *bison*» (A. f. 6v). Argitzen digu aginterazko *biz* adizkiak eta *on* hitz orokorraz osaturiko perpausa ikusten duela jatorrian. Aipagarria etimologia argituan bokal artean geratzen den txistukaria apikaria egin izana (cf. *Bizkaia*); agian testuan ondoren duen <alsol>-ek eragindako kopia akatsa?
46. **Goitisol** (top.) «la casa de Goytisol significa ‘her[e]dad somera» (A. f. 198r). Toponimo argia dugu, mendebaldean Lazarragaz geroz lekukoturiko *solo* ‘heredad’ aldaerarekin (gip. *soro*; cf. *OEH*, s.v. *soro*) eta *goiti* ‘goiko’ hitza, ekialdeko tradizioan ondoen lekukotzen den arren mendebaldeko adibiderik falta ez duena (*OEH*, s.v. 1 *goiti*).
47. **Gordeia** (ex.) «*Gordeya* significa ‘llamamiento a sordos» (A. f. 6). Etimologia argia dugu Armeniako toponimo honetan, *gor* eta *deia* hitzen bidez azaldua. Lehenengo erroa orokorraz landa, aipatzekoa da *dei* zabalea erabiltzen duela eta ez bere eremuko lekuko zaharretan (*RS*, Bet., *VJ*, Mik., Poza) aurkitzen den *gei* aldaera (*OEH*, s.v. *dei*). Ohartzeko modukoa da ICk (eta Garibaik lehenago, cf. Zubiaur 1989: 175) *Gorbeia*ekin lotu zuela, eta honela jatorria *behi* berbari (Arriolabengoa 2008: 176).
48. **Gozaeta** (ex?) «*goçaeta* significa ‘dulçura» (A. f. 6). Badirudi hitz honi *gozadu* ‘gozatu’ partizipioaren aditz izenean aurkitzen diola jatorria. Hitza, adiera honetan, Mik.-renetik ezaguna da; beraz, hau litzateke lekukotasunik zaharrena (cf. *OEH*, s.v. *gozatu*). Mendebaldeko *-eta* aditz izen marka lekukotzen du (horregatik proposatu dugu *gozadu* eta ez *gozatu* partizipioa, ik. Urgell 2006: § 2.3); eta jatorrizko hitzari egotz badakioke ere, interesa izan dezake hiatusa bere horretan mantentzeak, edo behintzat ezagutzeak (i.e. ez *gozeta*). Interesgarria da baita aditz izena darabilela hitz abstraktua adierazteko (egun, *gozotasun* geniokeen): erabilera hau gaur egunean bakarrik ekialdeko euskalkietan daukagun arren, antzina hedatuago zegoen Landucciok erakusten (1562; Urgell 2008: 825) eta gure testuak indartzen duenez.

49. **Gozo** (erdha.) «*goço* que significa dulce» (A. f. 6). Gaztelaniazko hitz honi euskal *gozo* hitz orokorra (OEH, s.v. *gozo*) esleitzen dio jatorritzat, ondoren Larramendik (HH, s.v. *gozo*) egingo duen bezala.
50. **Gudubikolanda** (top.) «Gudubicolanda que es llamado el Campo de la lid» (Q. f. 19). Mendebaldean *ICk* eta *RSk* *gudu* hitzaren adibide bana daukate, ekialdean erabiliago delarik (OEH, s.v. *gudu*); beraz, Mendietaren aipua mendebaldeko erabilera bermatuko luke (cf. Mitxelena 1970: 122). *Lan-dari* ‘campo’ dagokionez, zuberera ez beste euskalki guztietan lekukotzen da (OEH, s.v. *landa*). Mendietaren itzulpenean argitu gabe dugu erdiko *-bi(ko)-atala*.
51. **harina** (erdha.) «La *arina* significa ‘ligereça’, como ella lo es» (A. f. 7). Etimologia garbi bat dugu, euskal *arin* hitz orokorrarekin lotzen baitu (OEH, s.v. *arin*). Hala ere, OEHk ez du izen abstraktu legez lekukotzen, Mendietak argiki horrela itzultzen duen arren (hots, ‘ligereza’ eta ez ‘ligero’). Hau erabilera zahar baten isla izan daiteke, beste adjektibo batzuekin ikusten dugun bezala (cf. OEH, s.vv. *ilun*, *argi*...) hitz hauek izen moduan ere erabili baitzitezkeen (ik. *luna*, *hidalgia*).
52. **heriotza** (eusha.) «a la muerte decimos *eri oza*, significa herida fria» (A. f. 7). Mendietak hitza banatzen digu, ikusten dituen erroak argituz: *hotz* orokorrarekin batera (cf. OEH, s.v. *hotz*) *eri* hitza dugu ‘zauri’ esanahiaz: OEHk ez du mendebaldean lekukotzen eta beste adiera bat luke (‘gaixotasun’). Posible da Mendietak Pozaren etimologiatik jaso izana («*heriotça* (34v) ‘la muerte, y significa golpe, herida, o accidente frio»; ik. Gorrochategui 1987: 119), eta *herida* hitzaren antzekotasun formalagatik esanahi hori aukeratu izana.⁴
53. **hidalgia** (erdha.) «de aqui según esto la verdadera etimología y derivación de la palabra *hidalguia* es en lengua Tubalina bizcayna como se be de *Fidel eguia*, que significa lealtad y verdad. De suerte que de *fidel eguia* naçe fidalguia y no ay para que buscarle la derivación en otras lenguas estrangeras» (A. 90v-91r). Etimologia esplizitua dugu: *egia* hitz orokorra da (OEH, s.v. *egia*), baina *fidel* ekialdean aurkitzen den aldaera da, mendebaldean *fiel* delarik ohikoena. Horrezaz gainera, lekukotasuna berezia da baita izen abstraktu moduan ere itzultzen duelako *fidel* adjektiboa (ik. *luna*, *harina*).
54. **Iberia**: (top.) «Yberia en lengua bizcayna materna de hespaña se ynterpreta *ybay erri* yd est patria del río o Riberas del gran río» (A. f. 9v). Etimologia esplizitua dugu: *ibai* eta *herri* hitz orokorren bidez (cf. OEH, s.vv. *ibai* eta *herri*) azaltzen du izena.
55. **Infanzon** (erdha.) «*ynfanzon* es lenguaje vizcayno conpuesto de tres dictiones, *indaçu hanz ona* para cuyo entendimiento sea de presuponer que la gente d’esta patria a tenido principalmente officio militar [...] siempre se escojió jente robusta, moza y de buena presencia que en nuestra lengua

⁴ Honek beste galdera bat sortuko liguke: Mendietak gazt. *heridaren* jatorria euskal *eri* hitzean ikusiko zukeen? Cf. Larramendi: «*Herida*, es voz bascongada, cuyo origen acabamos de explicar [= s.v. *Heria* «es voz bascongada, *eria* golpe, enfermo, enfermedad»]» (HH, s.v. *herida*).

- quiere decir *hantz ona*, ‘buena maña o desenboltura, ardidez y persona’, que todas estas propiedades significan *hantz ona*. Y así *yndaçu hantz ona* que son tres dicciones, significan ‘dadme buena presençia, desenboltura, maña, ardidez’, síguese para la milicia pues de *yndazu* se tomo el *In.anzhona*, *yfanzona*.» (A. 117v-118r).⁵ Hitza euskal esaldi batetik eratortzen du, *indazu hantz ona*. ‘Eman’ adieradun aditz trinko zaharra dugu, eta aipagarria da *-zu* bigarren pertsona errespetuzkoa (‘dadme’) erabiltzen duela. Bestetik, *antz* Kapanagaz geroz lekukotzen da mendebaldean, hemengo adierarekin (‘aspecto, apariencia’) Larramendiz geroz bakarrik dugularik (OEH, s.v. *antz 3*); hortaz, lekukotasun honek aurreratuko luke adieraren data.
56. **Irargia** (eusha.) «a la luna deçimos *yrarguia*, significa ‘luz mens[u]al» (A. f. 7). *Irargia* dugu euskal hitz arrunt honen mendebaldeko aldaera testu zaharretan (Marineo Siculo, Lcc., IC, Poza... cf. OEH, s.v. *ilargi*). Etimologia inplizitua bada ere, argi antzeman daitezke Mendietak proposatzen dituen erro biak: *hil* ‘hilabete’ + *argi* (Pozak *lumbre muerta* proposatzen du; Gorrochategui 1987: 121). Aldaeren ikuspuntutik, aipagarria da dakarren aldaera *irargia* izan arren, azalpena emateko orduan Mendietak (eta lehen Pozak) **ilargia* zukeela gogoan: *hil* + *argia*, ondoren Oihenartek eta Larramendik ere ikusiko duten *l - r* hizkien arteko erlazioa antzematen zaielarik (ik. Urgell 2000: 859, 861, eta 2018: 649).
57. **Irazabal** (top.) «Yraçabal... pone por armas antiguas tres helechos en alusion de su nombre porque eso suena *yra çabal* que [es] helechal grande o espacioso» (A. f. 247v). *Ira* hitza Euskal Herri guztian dago toponimian, baina testuetan mendebaldeko lekukotasunetan bakarrik aurkitzen da (OEH, s.v. *ira*). *Zabal* hitz orokorra dugu (OEH, s.v. *zabal*).
58. **Irisarri** (ab.) «deriuado de *Uriasarri* que todo junto dize cosas juntas» (Q. f. 14). Berriz ere *sarri* dugu (ik. *Atxasarri*). Hemen, baina, interesgarriagoa da *hiri - huri* txandakatzea ezagutzen duela, batetik, eta bestetik *Aerarioan* ematen duen *uria* ‘hiria’ hitzaren etimologiak («es lo mismo que villa, [...] de estar las casas çercanas»; ik. *Cantabria*) hemengo hau argitzen digula.
59. **Irlanda**: (ex.) «Digo que bien yrlandes *Erin* significa ‘tierra, patria o region’, lo mismo significa en lengua vizcayna, pues *erri* es lo mismo que *erin*. *Landa* en el [l]enguaje vizcayno, significa ‘llanura, pradera y canpos fértiles’ y así, *Irlanda* significa ‘región de praderías o pastos o llanuras» (A. 9v-10v), «Los yrlandeses confiesan desçender su nobleza y generaçion de Vizcaya y así se comprueba de los bocablos *Cantauria*, su prinçipal poblaçion y del nombre *Errland*. Y además de lo dicho, todos los señores de aquel rreino en sus títulos y firmas anteponen esta palabra *On*, el qu’es señal de mucha nobleza y en nuestra lengua vizcayna significa ‘mucha superioridad y mejoría’ porque *onen* significa ‘el mejor». (A. f. 10v). Irlandaren eta Euskal Herriaren arteko

⁵ Euskararen ikuspuntutik interesgarria ez bada ere, Mendietaren iturrien azterketarako beharrezko izango da inork proposatu zuen *hinfanzon* hitzaren jatorri germanikoa dakarrela esatea: «*Vaenfan* significa “la bandera” y *zone* “el hijo” y *Ein* “uno” y todos estos tres bocablos juntos *einfanzone*, en los cuales nos mostrará al “hijo o pro hijado de la bandera”» (A. f. 119v).

erlazioak frogatzeko haren izena euskararen bidez azaltzen du, lehenik ere aipatu ditugun *herri* (cf. *Cantabria, euskel erri*) eta *landa* (ik. *Gudubikolanda*) hitzen bitartez. Honezaz gainera, irlandarren abizenen *O* hasiera hori euskal *on* hitzarekin erlazionatzen du, argiki adieraziz *onen* ‘el mejor’ adiera duela euskaraz.

60. **Iturrona** (top.) «el río del lugar [= *Gorocica*] se diçe *yturrona* quiere deçir ‘buena fuente’, nace y se descuelga del alto monte de Oynz»⁶ (A. f. 250v). Etimologia inplizitua bada ere, nahiko garbi ikusten da *iturri* eta *on* hitz orokorrak dituela Mendietak buruan toponimoa itzultzeko orduan.
61. **Izpazter** (top.) «Yzpazter en lengua bascongada significa población a la orilla de la mar» (A. f. 207r). Ezaguna da euskal lexikoan *iz-* aurrizki bat proposatu izan dela ‘itsas-’ adierarekin, *izurde* edo *izokin* hitzetatik eratorria nonbait (cf. *FHV* § 5.5, 13. oh.). Gaur egun aurrizki hori defendaezina bada ere (*ibid.*), adibide honek (eta *ICk*, cf. *Ispaster* ‘rincon de mar’; Arriolabengoa 2008: 177) erakusten digu antzinetik zetorren azalbidea dela. Etimologia honetatik guretzat garrantzitsuena da herskari aurreko txistukaria egoki islatzen duela, bere hizkeran oposaketa mantentzen zela erakutsiz, nonbait (cf. *Bizkaia* eta *escudero*).
62. **Jaula** (erdha.) «*xaula* que significa ‘guarda’ (A. f. 6). Mendietak *jagole - jagola* (ik. beherago *Otalora*) hitzarekin erlazionatzen duela pentsa genezake, ‘zaintzaile’ adieran mendebaldean erabiltzen den hitzarekin. Honela bada, hauxe genuke lekukotasunik zaharrena, zeharkakoa bada ere, orain arte XIX. mendean agertzen baita estreinakoz berba hori (cf. *OEH*, s.v. *jagole*).
63. **Jaun egiazkoa** (eusha.) «*Jaun eguiazcoa* que se interpreta ‘señor de la verdad’ (A. 102r). *Jainkoa* aipatzeko erabiltzen den epiteto honek ez du berebiziko zailtasunik egungo euskaldunarentzat, *jaun* eta *egiazko* hitz arrunt eta orokorrak baitira. Gauza aipagarri bakarra itzulpena izan daiteke: epiteto horretarako ‘señor verdadero’ arruntago egiten zaigu, ‘señor de la verdad’ horretarako *egiaren jauna* erabiliko genukeelarik.
64. **Jaungoikoa** (eusha.) «lengua eusquela cantabra no se halla nombre de Dios, solo *Jauna* o *Jaun goicoa* que se interpreta ‘señor de lo alto’ (A. 102r). Egun ere erabiltzen dugun etimologia aurkezten digu Mendietak hitz honetarako.
65. **Jehoba** (erdha.) «IOBA significa en esta lengua ‘tú el mejor’ (A. f. 6v). Tatzaturik dagoen pasarte batean ageri zaigu hitz hau. Etimologia garbia da, itzulpena ikusita argi baitago *hi* eta *hoba* erroak ikusten dituela Mendietak. *Hobe* hitzaren aldaera hau mendebaldeko euskalkietan lekukotzen da (*OEH*, s.v. *hobe*), *a + a > ea* bilakabideak eragindakoa den heinean (cf. *Otalora*).
66. **Luna** (erdha.) «Luna que es palabra latina significa en basquenze ‘escuridad’, de *iluna*; como lo es de suyo careçe de luz no como no comunicandole el

⁶ Honela eskuizkribuan. Ez dakigu zein den *Oiz* mendiaren izenari ematen zaion etimologia, baina lekukotasun honek iradoki dezake inoiz diptongo sudurkaria izan zuela **Ôiz* (< **Oniz*), eta horren ondorio izango dela Mendietaren aldaera hau (cf. Ulibarri 2013: 182, 9. oh., Mendietaren beraren *ainzpa* aldaeraz); bestela ere, proposa genezake Mendietak oraindik ere bokal sudurkariak nabaritzen zituela (ezinezkoa ez dena garaia ikusirik, cf. Ulibarri 2015: § 4.2.1.6) eta hori islatzeko baliabidea zela <n> grafia hori.

- sol su luz» (A. f. 7). *Iluna* hitz orokorraren lekukotasun esplizitua dugu *luna* azaltzeko; aipatzekoa da izen abstraktoarekin itzultzen duela, eta ez adjektiboarekin (ik. *harina*, *hidalgia*).
67. **Madariaga** (top.) «porque *Madariaga* quiere decir ‘viga de peral’ o por más similitud, edificio donde hay gran cantidad de perales» (A. f. 158v), «La casa de Madariaga ‘fundación entre perales» (A. f. 198r). Birritan ageri zaigu toponimo honen azalpena: *madari* mendebaldean lekukotzen den hitza dugu (OEH, s.v. *madari*), eta bai frutua eta baita arbola bera ere (hemen bezala) izendatzeko erabiltzen da. Lehenengoan, gainera, ‘viga’ ere ikusten du hitzean, eta ezbairik gabe amaierako *-aga* horri egingo lioke erreferentzia: *habe* orokorraren aldaera genuke eta mendebaldean lekukotzen da Añibarroren lanetatik aurrera (OEH, s.v. *1 haga 2*); beraz, hemengo litzateke aldaeraren lekukotasunik zaharrena.
68. **Matxixako** (top.) «el doctor Çabala diçe que halló una corónica antigua que decía aber quedado esta armada en *Macha çacu* que quiere decir ‘ondura donde caben muchas naos’, como es verdad, y que Belgica es Bermeo» (A. f. 41v). Esaldia *Doctor Zabalar*i egozten diolarik, ez dakigu etimologia norena den, Mendieta ala Zabala delakoarena. Matxixako lurmuturraren izen zaharra dugu hemen, *Machaçacu*, garaiko beste lekuko batzuetatik ere heldu zaigun forma (cf. del Valle Lersundi 1934). Etimologiaren aldetik, bigarren erroa *zaku* izan daiteke, emandako esanahiarekin bat egingo lukeena, eta orduan *matxa* itsasontzi mota bat (‘nao’) izango litzateke, lekukotugabeko hitza.
69. **Menzeta** (ab.) «*Mençeta* es muy antiguo y de muy buena generación. Este nombre salió de la palabra *decetas* que quiere decir ‘ayuntamientos o cofradías’, que como el tiempo ba olvidando los lenguajes, aca en Vizcaya no saben que *decetas* son cofradías y de aquí se diçe *mecetas*» (A. f. 169r). *Deceta* hitza hapaxa da guretzat, ezin izan baitiugu kognaturik aurkitu ez euskaraz eta ezta erdaraz ere.
70. **Mundaka** (top.) «Mundaca, esta poblada ribera de la ría que baja y sube al mar oceano en un requesto al qual en lengua eusquela se diçe *muna* que es lo mismo que terrero y los que pusieron este nombre se le acomodaron al sitio y lugar donde le fabricaron que fue *munan daça* que significa ‘está en un terrero ó questo cercano a la ribera’. Esta terminación *-CA* es vizcayna como se hallará en muchos nombres de lugares y casas así como Guernica, Muxica, Gatica, Maurica, Gauca, Fuica, Alboycá, Barrica, y significa ‘multitud o copia de la cosa que se nombra quitando el *Cá*’ y también significa ‘frequentación y multiplicidad de actos’ como *arrica*, *aguica*, *escuca*, *vrítica*, y así Mundaca tiene la misma terminación y significa asiento en requesto y ribera y no *mundaquá*» (A. 147r-147v). *Muna* hitza dugu batetik, OEHren arabera (s.v. *muna*) XIX. mendetik aurrera bakarrik lekukotzen dena, nahiz eta *ICK* darabilen, beste testuinguru batean, hala ere (Arriola-bengoa 2008: 258). Bestetik, *etzan* aditzaren forma jokatu (*datza*) dugu. Amaitzeko, *-ka* atzizkia Bizkaiko gainerako toponimoetan ere aurkitzen du eta euskarazko *-ka* atzizki adberbialarekin lotzen du, *harrika* bezalako hitzetan ikusten duena.

71. **mundo** (erdha.) «en latin *mundus* significa [*hutsune bat*], y en bascuence significa *munoa* [o muralla] terreros» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo beste nonbaitetik irakurri) ahala egindako oharra delako. Hala ere, argiki lehenengo zatia *munu* hitzarekin erlazionatzen du (cf. *Mundaka*). *Munu* hitza, Erdi Aroko lekukotasunetatik kanpo, ez da lekukotzen XIX. mendera arte (cf. *OEH*, s.v. *muino*); beraz, hemengo adibideak zubi lana egingo luke lekukotasun batzuetatik bes-teetara.
72. **nekazalea** (eusha.) «al trabajador se dice *Necaçalea* significa, guarda del trabajo» (A. f. 7). Ekialdeko hizkeretan XVII. mendetik lekukoturiko hitza dugu; mendebaldean XIX. mendera arte ez da ageri (*OEH*, s.v. *nekazale*). Mendietak ematen dion esangurari begira, *neke* ‘lan’ adieran ezaguna da euskalki guztietan (cf. *OEH*, s.v. *neke*). *Zale* hitz orokorra ez dugu aurkitu ‘zaintzaile, jagole’ adiera garbiarekin (cf. *OEH*, s.v. *zale*), baina agian hau litzateke hitzaren adiera zaharra, *zaintzaile* hitzaren erara sorturiko hitza bada behintzat, baina *fase sparitan* den *-le* atzikiaren bidez eratua: **zan-le*⁷ > *zale* (cf. *eskale - eskatzaile*).
73. **Oneztar** (ab? eusha?) «vnos *Onez* que quiere decir ‘por bien’, y para otros deçían *campoa* qu’era ‘acceptar el desafío’ y así se juntaban cuadrillas de anbas oppiniones y parcialidades, llamándose *oneztarrac* y *campoarrac*, que quieren decir ‘los de la paz’ y ‘los de la guerra» (A. 76r). Oneztarren bandoaren izena *on* hitz orokorraren bidez azaltzen du, instrumentalean deklinaturik; *-tar* atzikiaren aldaeren arteko txandakatzeaz, ik. *Ganboar*.
- 73bis. **Oñez** (ab.) «basquençe *ganboa* que quiere deçir ‘por lo alto’, e los otros que trababan después querían la llevar a pie y so mano, e deçían en bazquençe *oñez* que quiere deçir ‘a pie» (A. 85v). Aurrekoan ez bezala, honetan *oin* hitz orokorra ikusten du, instrumentalean deklinaturik. Etimologia hau berau ematen dio *IC* kronikak abizen honi (Arriolabengoa 2008: 181).
74. **oro** (erdha.) «oro, ‘todo» (A. f. 6v). Gaztelaniazko *oro* ‘urre’ hitza euskal *oro* ‘guztia’ hitzetik eratortzen du. Gaur egun mendebaldean erabiltzen ez bada ere, eremu horretako testu zaharretan aurkitzen dugu (Lazarraga, *IC* eta *RS*; cf. *OEH*, s.v. *oro*); beraz, Mendietak erabilera zahar horren beste adibide bat dakarkigu.
75. **Otalora** (ab.) «*Otálora* quiere decir ‘flor de Argoma» (Q. f. 13). Toponimo argia, *ota* ‘ote’ eta *lora* ‘lore’ hitzez osatua. Adibideotan ikusten dugu mendebaldeko hizkeretan gertatu den hitz amaierako *-e* > *-a* bilakabidearen adibideak Mendietaren euskaran ere bazela.
76. **Ozila** (ex.) «*Oçila* que fue el collado donde quedó el arca, significa ‘muerte fria» (A. f. 6). Argi ikusten da Mendietak *hotz* + *hila* aztertzen duela; aipatzekoa da *hil* ‘heriotza’ adierarekin itzultzen duela, euskal tradizioan eze-

⁷ Egun dugun *zaindu* aditzaren jatorrian **zani* + *-tu* aditz pleonastikoa legokeela proposatzen badugu (cf. *haritu*, *hotzitu*...), hemengo **zan* genuke aldaera zaharreko aditzoina. **zani* horren bokal arteko *n* > *h* bilakabide ezagunak (*FHV* § 15.3) **zâi* aldaera sortuko zukeen, eta hortik *OEHk* (s.v. *zaindu*) biltzen dituen *zaitu* eta, sudurkariaren berrezarketarekin (*sêi* > *sein*, *artzâi* > *artzain*...), *zaindu* aldaera orokorra.

- zaguna ez bada ere, mendebaldean lekukotu ez den adiera (cf. *OEH*, s.v. *hil III*, 2).
77. **rey** (erdha.) «significa soberano de la tierra destas palabras *err eregui* es lo mismo o superior de la patria» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo irakurri) ahala egindako oharra delako. Guztiarekin, lehenengo partean *herri* hitza ikus genezake, ‘patria’ moduan itzulia (ik. *euskel erri*). Bigarren hitzari dagokionez, mendebaldean lekukotzen den *eregi* ‘eraiki’ izan daiteke Mendietak ikusten duena; baina aukera gehiago ikusten dugu *erri-egia* izateko, hots, *-egi* atzizkia egozteko bere azalbidean.
78. **ribera** (erdha.) «significa ‘tierra floxa’ como lo es mediante el agua <...> y ace muelle y blanda d’eso dieron (?) *erri bera* ‘tierra floxa» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo irakurri) ahala egindako oharra delako. Hala ere, argi ikusten da hitz honi ematen dion etimologian *herri* eta *bera* hitzak ditugula. *Bera* ‘bigun’ orokorra da *OEH*ren arabera (s.v. 2 *bera*), eta mendebaldeko Lazarraga eta *IC* kronikaren (beste testuinguru batean; ik. Arriolabengoa 2008: 223) lekukotasuna dakar.
79. **romance** (erdha.) «Romançe o *Roma yza* que significa ‘palabra Romana’ (A. f. 7v). *Romance* hitzari euskal etimologia bilatzen dio *hitz* berbaren bidez. Lexema hau mendebaldean gutxi erabiltzen bada ere (*berbak* hartu baitu bere lekua) lekukotasun zaharretan (*RS*, Garibai) agertzen zaigu (*OEH*, s.v. *hitz*); beraz, honek erabilera zahar hori bermatuko luke.
80. **Ugalde** (ab.) «Ugalde que por estar sita junto al río, se llamo así» (Q. f. 13v). Badirudi Mendietak *ur* eta *alde* ‘lado, lugar’ (ik. *OEH*, s.v. *alde*) hitzak dituela buruan (ik. *aldea*).
81. **Urdaibai** (top.) «la casa solariega de pariente mayor de Urdaybai [...] tiene este nombre por se aver fundado cerca al río que es lo mismo que *vr*, cerca, *da*, es, *ybay*, río» (A. f. 163v). Espazituki ematen dizkigu toponimoaren azpian ikusten dituen erroak, *hur* ‘hurbil’ (ik. gorago *Cantabria*), *da* aditz jokatua eta *ibai*. Badirudi ez duela *urde* > *urda* aldaketa antzeman edo ez duela *urde* hitza ezagutzen, orokorra bada ere (cf. *OEH*, s.v. *urde*).
82. **Zelaeta** (top.) «la casa de Celaeta de suso ‘llanura’ (A. f. 198r). *Zelai*-tik erartortzen du toponimoa, apika; hitza orokorra bada ere, ez dirudi ‘llanura’ adierarekin mendebaldean lekukoturik dagoenez (cf. *OEH*, s.v. *zelai* 3); beraz, lekukotasun honi esker esan genezake mendebaldean ere erabiltzen zela adiera horrekin.

4. Ondorioak

Etimologia bilduma honen azterketarekin, Mendietaren euskal materialak hobeto ezagutzeaz gainera, haren euskara izan zitekeenaren inguruko ezagutzak bildu ahal izan ditugu. Lanabesen euren naturagatik, atera ditzakegun ondorio gehienak fonetikoak eta lexikoak dira, haren euskara mendebaldekoa zela baieztatuzeko modukoak bederen. Fonetikari dagokionez, ikusi dugu *a + a > ea* legea betetzen duela (*arimea*, *amea*) eta *e-z* amaituriko hitzek *-e > -a* aldaketa (*lore > lora*, *ote > ota*) lekukotzen

duela. $V_j(t)z > V(t)x$ sabaikaritzea bazela iradokiko luketen adibideek (*atxa*, *aretx*) ere mendebaldeko hizkera baten aurrean gaudela erakusten digute.

Ezaugarri orokor hauezaz gainera, Mendietaren euskara historian eta geografian kokatzeko garrantzitsuak izan daitezkeen fonetikazko datuak ere bildu ditugula uste dugu. Batetik, bokal bikoitzak ezagutu behintzat ezagutzen dituela iradokitzen digu *batzar* hitzaren *baçaar* aldaerak, *zabar* hitzarekin erlazionatzeko bokala bikoizteko beharra adierazten baitu; alabaina, *mea* (ik. *arimea*) eta *txe* (ik. *estuche*) ere suposatzen ditugu, bokal bakunaz nonbait. Bestetik, mendebaldean gertaturiko txistukarien neutralitzea bere hizkeran oraindik ere gertatu ez dela erakusten digute adibideek (cf. bereziki *bizkaia* sarrera), zuzen idazten baititu lepokariak eta apikariak, baita herskari aurreko testuinguruan ere (*esku* baina *ezkutu*, *bazter*...). Txistukarien neutralitzea eta bokal bikoitzen galera XVI. mende amaieran hasiak ziren mendebalde muturrean, RSk (cf. Lakarra 1996) erakusten digunaren arabera, baina Mendietaren euskaran oraindik ere egoera zaharra mantentzen zela dirudi.

Hala ere, etimologietatik ateratzen diren datu nagusienak lexikoari dagozkio, eta Gorrochateguik egin bezala (1987: 125) hona ekarriko ditugu laburpen moduan lanean zehar agertu zaizkigun hitzak zerrenda bitan banaturik: lehenengoan Mendietak aipaturiko hitzak batuko ditugu eta bestean emandako azalpenagatik suposa daitezkeenak. Esan behar dugu aipaturiko hitzen atalean eskuzabal jokatu dugula, eta ez direla bakarrik Mendietak zehazki apaturiko hitzak agertuko, etimologia argietan (§ 1) agertzen diren hitzak ere sartuko ditugu, ** ikurraz lagunduta.⁸ Adizkien kasuan, hiztegi-lemak moduan partizipioa jarriko dugu, letrakera etzanean, eta ondoren agertzen diren adizkiak. Hitzen bati jatorririk edo azalpenik ezin izan diogunean eman (cf. *alberdan*, *galera*, *dezeta*...) euskal hitz bezala sailkatu dugu zerrenda hauetarako, galdera ikurraz markaturik.

⁸ * ikurra hizkuntzalariek berreraikitako **nin* partizioarentzat gorde dugu.

Aipaturiko hitzak	Suposa daitezkeen hitzak
aberatsa 'rico'	abere 'animal'
**aga 'viga'	ari 'ocupación, asunto'
ahuntz 'cabra'	arte 'entre'
ajana 'zarzamora'	baso 'bosque, monte'
alberdan? 'mendigo' (hapaxa?)	batu 'juntar'
aldeia 'al lado, junto'	bihotza 'corazon'
**angelua 'cercado' (hapaxa?)	-egi 'superior'
ama 'madre': <i>amea</i>	egin 'hacer'
**argi 'luz'	egun 'día'
arima 'alma': <i>arimea</i>	estu 'apretar'
arina 'ligereza' (hapax?)	etsi / itsi 'cerrar'
arkatsa (<i>arkara(ka)tsa?</i>) 'escaramujo' (hapaxa)	hamar 'diez'
aurten 'entre': <i>aurtenean</i>	handi 'grande'
bake 'paz': <i>baquera</i>	harri 'piedra'
**barri 'nuevo'	hats 'hedor'
barriz 'de nuevo'	2 hil 'mensual'
bera 'flojo'	hona 'acá'
dezeta? 'ayuntamiento, cofradia' (hapaxa)	<i>ibili</i> 'ir': <i>babil</i>
** <i>-dun</i> 'poseedor?, mando'	imini 'poner'
egia 'verdad': <i>eguia, eguiazcoa</i>	iturri 'fuente'
esku 'mano'	jagole/jagola 'guardian'
etse 'casa'	<i>joan</i> 'ir': <i>boa, doa</i>
**etxe 'casa'	ke 'humo'
<i>etzan</i> 'estar': <i>daça</i>	-kin 'causador'
euskeldun 'del lenguaje euskel'	luze 'largo'
euskel erria 'patria de los euskeles'	mehe (<i>mea</i>) 'delicado'
ezkutari 'escudero'	nahi 'querer'
ezkutu 'escondido'	neke 'trabajo'
fidel 'fidelidad'	su 'fuego'
galar 'árbol seco': <i>galarra</i>	txe 'cosa'
galera? 'ligereza'	ur 'agua'
gan 'somero, alto'	zaku 'saco'
garun 'seso': <i>garuna</i>	zale 'guarda' (adiera honetan, hapaxa)
**gibel 'espalda'	zelai 'llanura'
goiko 'de lo alto': <i>goicoa</i>	
**goiti 'somero'	
<i>gozadu</i> 'dulzura': <i>gozaeta</i>	
gozo 'dulce'	
**gudu 'lid'	
habea 'columna'	
**haga 'viga'	
**haltz 'aliso, sauce'	
hantz 'presencia'	
hartz 'oso': <i>arça</i>	
hatx 'peña': <i>acha</i>	
**heri 'herida'	
herri 'patria, tierra'	
**hi 'tú'	

Aipaturiko hitzak	Suposa daitezkeen hitzak
1 hil 'muerte'	
hitz 'palabra': <i>yza</i>	
**hoba 'mejor'	
hotz 'frio': <i>oza</i>	
ibai 'río'	
ilun 'oscuridad': <i>iluna</i>	
ira 'helecho'	
irargi 'luna': <i>irarguia</i>	
izan 'ser': <i>biz</i> 'sea', <i>da</i> 'es'	
jaun 'señor'	
jaungoiko 'Dios': <i>Jaun goicoa</i>	
-ka 'frecuentación y multiplicidad de actos'	
kai 'muralla para el mar': <i>caya</i>	
kanpo 'campo?', 'fuera?': <i>campoa</i>	
landa 'llanura, pradera, campos fértiles'	
**lora 'flor'	
**madari 'peral'	
muna 'terrero': <i>muna, munan</i>	
muno 'terrero': <i>munoa</i>	
nekazale 'trabajante'	
*nin 'dar': <i>indazu</i>	
oin 'pie': <i>oñez</i>	
on 'bueno': <i>ona, onez, **on, onen</i>	
oro 'todo'	
osten 'postrero'	
**ota 'argoma'	
**sarri 'espesura'	
**solo 'heredad'	
ur 'cerca': <i>ur, urrean</i>	
uri 'villa'	
**zahar 'viejo'	
zabal 'grande o espacioso'	
zezen 'toro'	

Ondorio hauetan, etimologiek erakusten diguten euskara mota Mendietaren hizkera balitz bezala aurkeztu dugu. Hau datuen laburpena argiago gera zedin egin dugu; izan ere, lanaren hasieran esan bezala, oraindik aztergai handia dago etimologiaren alorrean eta ezin dezakegu jakin Mendietak idatzi duena benetan beretik atera den edo beste nonbaitetik hartua. Ikusi ahal izan dugu Pozarenetik harturiko etimologiak badirela Mendietaren testuan (ik. *heriotza*), eta IC eta Mendietaren bide beretik doazela abizen beraren etimologia emateko orduan (*Apiorza*); horretaz gainera, ondoren Larramendik jasoko dituen etimologiek ere antzekotasunak aurkitu ditugu Mendietaren hipotesietan (*estuche*). Garai hartako etimologialari guztien lanak bildu beharra erakusten digu honek, giroan ziren hipotesiek non sortu eta non zehar ibili diren ikusteko.

5. Bibliografía

- Areitio, D. de, 1929, «Francisco de Mendieta. Pintor y escritor», *RIEV* 20, 269-272.
- , 1954, «El pintor Francisco de Mendieta», *BAP* 10:3, 350-351.
- Arriolabengoa, J., 2008, *Euskara Ibarquen-Cachopin Kronikan*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.
- Aspuru Oribe, J., 2012, «Francisco de Mendieta. Un ayalés universal», *Aztarna* 43, 42-49.
- Baraibar y Zumarraga, F., 1903, *Vocabulario de palabras usadas en Álava*. Madril: Jaime Rats-en inprenta.
- Barrio Loza, J. A., 2008, «Francisco de Mendieta, pintor alavés de los siglos XVI-XVII. Honor y autoestima», in *Estudios de historia del arte en memoria de la profesora Micaela Portilla*. Gasteiz: AFA, 273-280.
- ConTAV = Sarasola, I., 1983 [1990], *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos (ASJUren Gehigarriak XI)*. Donostia: GFA.
- DRAE = Real Academia Española, 2014, *Diccionario de la lengua española*, on line: <<http://dle.rae.es/>> [kontsulta eguna: 2017-07-17].
- Etxabe, B., 1609, *Discursos de la antigüedad de la lengua cantabra bascongada*. México: Henrico Martínez inprenta.
- Elías de Tejada, F., 1963, *El Señorío de Vizcaya (hasta 1812)*. Madril: Minotauro.
- FHV = Mitxelena, 1977 [1964], *Fonética histórica vasca*. Berrarg. in *OC VI*.
- Fontaine, J., 1988, *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, London: Variorum Reprints.
- , 2002, *Isidoro de Sevilla. Génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos*. Madril: Ediciones Encuentro.
- Gómez, R. & B. Urgell, 2010, «Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII», in A. M. González Carrillo (arg.), *Post Tenebras Spero Lucem. Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*. Granada: Granadako Unibertsitatea, 257-320.
- & J. A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak (ASJUren Gehigarriak XV)*. Donostia: GFA-UPV/EHU.
- Gorrochategui, J., 1987, «Andres de Poza y el euskera», berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.), 1992, 107-127.
- Guerra, J. C., 1915-1916, «Cuarta parte de los Annales de Vizcaya que Francisco de Mendieta, vecino de Bilbao, recopiló por mandado del Señorío», *Euskal-Erria* 72-73 eta 74-75 [atalka egindako argitalpena].
- HH = Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín* (bi liburuki). Donostia: B. Riesgo y Montero-ren inprentan.
- Lakarra, J. A., 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18:1, 161-194.
- , 1996, *Refranes y Sentencias. Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Magallón García, A. I., 1996, *La tradición gramatical de Differentia y Etymologia hasta Isidoro de Sevilla*. Zaragoza: Zaragozako Unibertsitatea.
- Malkiel, Y., 1996, *Etimología*. Madril: Cátedra.
- Mañaricúa y Nuere, A., 1973, *Historiografía de Vizcaya*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Mitxelena, K., 1958, «Unas observaciones al último número de *Euskera*. I. ronc. *arnari* 'fruto'. II. a.-nav. *euntze* 'belardi' 'prado'». Berrarg. in *OC VIII*, 251-256.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Berrarg. in *OC VIII*, 29-191.
- , 1973, *Apellidos Vascos*. Berrarg. in *OC IX*, 1-235.

- OC = Mitxelena, K., 2011, *Obras Completas* (15 liburuki) [Lakarra & Ruiz Arzalluz arg.]. Donostia-Gasteiz: GFA / UPV/EHU.
- OEH = Mitxelena, K., 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (15 liburuki). Interneten kontsultagarri (5. edizioa): <<http://euskaltzaindia.eus/oeH>>.
- Ojanguren, P. M., 2005, *Etxe uzanak Orozkon*. Bilbo: Garoa.
- Poza, A., 1587, *De la Antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas*. Bilbo: Mathias Mares.
- Rubio de Urquía, G. & M. Noviembre, 1998, *Fondos vascos de la Biblioteca Francisco de Zabalburu (Madrid): Catálogo general ilustrado de manuscritos e impresos (ss. XIV-XIX)*. Madrid: Eurolex.
- TAV = Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*. Berrarg. in OCXII, 1-198.
- Ulibarri, K., 2010, «Viva Jesus dotrina: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44: 2, 41-154.
- , 2013, «Un nuevo texto para la historiografía vizcaína: *Aerario de la hidalguía y nobleza hespañola y plaza de armas de Vizcaya* por Francisco Mendieta, ayalés», *Oihenart* 28, 173-191.
- , 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea.
- , prestatzen, «Francisco de Mendieta Retes y el euskera».
- Urgell, B., 2002, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegiaren testukritikaz* (ASJUren Gehigarriak XLVII). Donostia: GFA.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in J. A. Lakarra & I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritzaz historikoz* (ASJU 40: 1-2). Donostia-Bilbo: GFA-UPV/EHU, 921-948.
- , 2008, «Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan Patxi Goenagaren Omenez* (ASJUren gehigarriak LI). Donostia-Bilbo: GFA-UPV/EHU, 805-836.
- , 2018, «Lehen Euskara Modernoa (1745-1891)», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 543-657.
- Valle Lersundi, F. del, 1934, «El cabo Machaçacu: una rectificación toponímica en el mapa geográfico del País Vasco», *RIEV* 25, 190-191.
- Zabala Montoya, M., 1997, «Francisco de Mendietaeren berrikuspenerako zenbait datu berri», *BAP* 53:1, 203-209.
- Zubiaur, J. R., 1989, «Garibai hizkuntzalari», berrarg. in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), 1992: 173-182.
- , 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)* [Mundaiz]. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

Koldo Ulibarri Orueta

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketa Saila, Letren Fakultatea
Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz (Araba)
945 01 39 82
koldo.ulibarri@ehu.eus